

МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

НАУКОВІ ПРАЦІ МАУП

Засновано у 2001 р.

Випуск 4(23)

Київ
ДП «Видавничий дім «Персонал»
2009

УДК 330-339; 321.7; 159.9

ББК 65.9(4УКР)я43

М43

Редакційна колегія

Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф. — головний редактор

Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф. — заступник головного редактора

Саєвич І. Г., канд. філол. наук — відповідальний редактор

Чирков В. М. — відповідальний редактор за випуск

Економічні науки

Баєва О. В., д-р біол. наук, проф., Дахно І. І., д-р екон. наук, проф., Дмитренко Г. А., д-р екон. наук, проф., Захожай В. Б., д-р екон. наук, проф., Куроченко О. В., д-р екон. наук, проф., Радзівський О. І., д-р екон. наук, Федоренко В. Г., д-р екон. наук, проф., Швець В. Я., д-р екон. наук, проф.

Політичні науки

Антонюк О. В., д-р політ. наук, проф., Бабкіна О. В., д-р політ. наук, проф., Бідзюра І. П., д-р політ. наук, Варзар І. М., д-р політ. наук, проф., Головатий М. Ф., д-р політ. наук, проф., Хижняк І. А., д-р іст. наук, проф., Храмов В. О., д-р політ. наук, проф., Шуба О. В., д-р політ. наук, проф.

Психологічні науки

Балл Г. А., д-р психол. наук, проф., Лігоцький А. О., д-р пед. наук, проф., Ложкін Г. В., д-р психол. наук, проф., Приходько Ю. О., д-р психол. наук, проф., Синьов В. М., д-р пед. наук, проф., Чернуха Н. М., д-р пед. наук, проф., Чуприков А. П., д-р мед. наук, проф.

Юридичні науки

Александров Ю. В., канд. юрид. наук, проф., Ануфрієв М. І., канд. юрид. наук, проф., Бородин І. Л., д-р юрид. наук, проф., Бандурка О. О., д-р юрид. наук, проф., Корнієнко М. І., канд. юрид. наук, проф., Марчук В. М., д-р юрид. наук, проф., Подоляка А. М., канд. юрид. наук

Рекомендовано до друку Вченою радою Міжрегіональної Академії управління персоналом (протокол № 9 від 28 жовтня 2009 р.)

Міжрегіональна Академія управління персоналом.

Наукові праці МАУП / Редкол.: В. Б. Захожай (голов. ред.) та ін. — К. : МАУП, 2001. — Вип. 1. —

ISBN 966-608-120-2

К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. — Вип. 4(23). — 288 с.: іл. — Бібліогр. в кінці ст.

ISBN 978-617-02-0026-6

У збірнику наукових праць публікуються статті науковців, які займаються проблемами розвитку економіки, політології, психології і права.

Для науковців, викладачів, студентів, а також усіх, кого цікавить розвиток науки в Україні.

Збірник “Наукові праці МАУП” зареєстровано Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України (свідоцтво від 11.04.02 за № 6048, серія КВ) як наукове видання, в якому висвітлюються результати наукових досліджень в галузях економіки, політології, соціології, психології, права, матеріалів наукових конференцій.

Вищою атестаційною комісією України “Наукові праці МАУП” визнано як фахове видання з економічних і психологічних наук (за постановою Президії ВАК України № 1-05/6 від 14 червня 2007 р.).

ББК 65.9(4УКР)я43+88я43

ISBN 966-608-120-2

ISBN 978-617-02-0026-6

© Міжрегіональна Академія управління персоналом (МАУП), 2009

© ДП «Видавничий дім «Персонал», 2009

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ	147	Чепорнюк Є. Г. Особливості паттернів поведінки при захворюваннях серцево-судинної системи.....	210
Тіпаньский Ежгож Теоретичні концепції впливу засобів масової інформації на політичні процеси.....	147	Львовичкіна А. М. Застосування дискусійних методів під час викладання дисциплін екологічного циклу.....	217
Мусали Ерол Салех огли Порівняльний аналіз політичної влади в Азербайджані та Грузії на етапі перемоги антиноменклатурних сил.....	153	Литвинчук О. М. Дослідження маніпуляції в педагогічному спілкуванні.....	222
Гараев Шахид Шакир оглы Трансформація інституційних процесів в Україні та Азербайджані: особенности інститута президентства.....	160	Фоменко А. Г. Самозвіт як різновид проєктивного методу в структурі професійно- психологічної підготовки менеджерів.....	227
Ярова Є. В. Проблеми розвитку та управління кар'єрою державних службовців.....	167	Смирнова Т. К. Соціально-психологічні проблеми професійної адаптації випускників вищих навчальних закладів.....	231
Гаврилюк Д. Ю. Криза консолідації в Європейському співтоваристві та умови євроінтеграції України.....	172	Коссек Марчин Психологічні аспекти використання системи активних технік при підготовці висококваліфікованих кадрів для спеціальних служб.....	235
Тавлуй Д. Євроінтеграційні перспективи України у світлі сьогоденних реалій генез Євросоюзу.....	176	ЮРИДИЧНІ НАУКИ	239
Стаднік О. В. Методологія інтерпретації політичної дійсності за працями Ерика Гобсбаума і Жана Бодріара.....	179	Побережний В. І. Проблеми банкрутства в Україні та недоліки механізму правового регулювання.....	239
Крупко С. М. Історичний аспект становлення теорії політичного прогнозування в системі забезпечення державного управління.....	183	Бернадський Б. В. Система заохочень співробітників Департаменту поліції МВС Російської імперії.....	245
Лук'янова Н. Л. Соціальні проблеми дітей, сім'ї та молоді в новітній Україні в умовах світових глобалізаційних процесів.....	189	Романченко С. Г. Загальнопроцесуальні категорії у податковому праві.....	255
ПСИХОЛОГІЧНІ НАУКИ	194	Алієв Ісабала Алі огли Створення в системі Ради Європи міжнародного правового механізму боротьби з корупцією.....	260
Богач О. В. Дослідження концепцій розвитку моральної поведінки особистості у світлі основних психологічних підходів.....	194	Сінозацька Ю. М. Конституційні функції прокуратури України.....	266
Брагіна Н. В. Модель еґо-станів суб'єкта і його життєва позиція.....	200	Кузьменко О. П. Проблеми боротьби з корупцією.....	273
Бараннік В. А., Волянюк Н. Ю., Ложкін Г. В. Сучасні погляди на причини сексуального насильства.....	206	Чечельницька Ю. О. Боротьба з легалізацією (відмиванням) коштів, отриманих злочинним шляхом, як чинник економічної безпеки країни.....	278
		Відомості про авторів	284

СИСТЕМА ЗАОХОЧЕНЬ СПІВРОБІТНИКІВ ДЕПАРТАМЕНТУ ПОЛІЦІЇ МВС РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Наукові праці МАУП, 2009, вип. 4(23), с. 245–254

Розглядаються окремі аспекти соціального захисту посадових осіб органів поліції царської Росії, зокрема деякі види матеріального та морального стимулювання їхньої діяльності.

Початок ХХ ст. став періодом глибоких соціальних катаклізмів в Російській імперії, що обумовило пошук більш ефективних моделей управління та організації у всіх сферах суспільного життя. Особливо актуальним цей пошук був щодо діяльності правоохоронних органів, на які безпосередньо покладалась обов'язки із забезпечення правопорядку і боротьби зі злочинною та революційною діяльністю.

Інтенсивний розвиток капіталізму в Росії після відміни кріпосного права супроводжувався загостренням соціальних суперечностей у місті та на селі. Це обумовлювало і загострення криміногенної обстановки в країні. Цей період був одним із тих, що “особливо яскраво демонструють обумовленість структури і розвитку правоохоронної діяльності проблемами суспільного розвитку” [13, 163].

У цих умовах діяльність поліції набула особливо актуального значення. Різні аспекти її діяльності були досить непогано висвітлені у літературі. Однак зазвичай в наукових працях розглядалися лише ті ланки системи органів загальної та політичної поліції, що стосувались її організації та функціонування. Зважаючи на ту увагу, що останнім часом стала приділятися людському фактору, доцільно було б розглянути таке питання, як соціальний захист співробітників правоохоронних органів, зокрема таку складову, як матеріальні та моральні стимули у роботі.

Якщо ретельно проаналізувати категорію “життєвий рівень”, то побачимо, що одним з її ключових чинників є зайнятість населення та величина робочого дня. Щодо чинів і співробітників

Департаменту поліції, то при ненормованому робочому дні варто зважити на матеріальну винагороду такої праці. В цьому аспекті цікаво буде поглянути на розмір грошового утримання київських поліцейських на початку ХХ ст. (таблиця) [9, 50].

Посада	Заробітна платня (крб. на рік)
Архіваріус, журналіст, помічник столоначальника	700
Секретар	1600
Казначей	800
Пристав	1500
Обер-поліцмейстер	8500
Чинovníк з особливих доручень	2000–2300
Помічник поліцмейстера	2500
Городові тимчасові	190
Письмоводитель, околоточний наглядач	600
Столоначальник	900
Кінний стражник, городові молодші	190
Поліцмейстер	5500
Городові старші	250
Керівник канцелярії	3000
Начальник розшукової поліції	2000
Помічник пристава	1000
Городові резервні	120
Наглядач резервної команди	400

Вся територія Російської імперії поділялась на генерал-губернаторства, губернії, повіти, міста, волості, сільські товариства. Характерною ри-

сою губерній було безпосереднє підпорядкування діючих у них органів влади центральній владі. Інші ж органи підпорядковувались губернським, а у стосунках між собою характеризувались ієрархічністю. Міста становили самостійні адміністративні одиниці у політичному відношенні і стосовно самоуправління. Окремішність поліцейського управління характеризувало губернські міста, на чолі яких стояв поліцеймейстер, що призначався губернатором. Місто поділялось на підрозділи (частини), якими керували пристави. В кожному з них були помічники пристава і поліцейські наглядачі [11, 135–136].

Центральна влада постійно спрямовувала зусилля на посилення поліцейських органів. 5 травня 1903 р. був прийнятий закон про створення в 46 губерніях поліцейської стражі для «охорони благочиння, загального спокою і порядку в місцевостях, що входять до компетенції повітової поліції». Її головною функцією було припинення заворушень місцевого значення, щоб не відволікати основні сили поліції. Замість виборних від селянських соцьких, котрі по традиції несли допоміжну службу, були введені штатні посади сільських стражників. Останні були державними службовцями, нижніми чинами поліції. Гроші на оплату їхньої праці надходили в казну за рахунок того, що натуральна поліцейська повинність для селян замінювалась спеціальним грошовим збором. Із сільських стражників у випадку необхідності могли формуватися загони сільської охорони, котрі становили збройний резерв у розпорядженні повітових справників. Ці заходи пояснювались ненадійністю соцьких. У лютому 1906 р. завідування стрійовою частиною поліцейської стражі було передане чинам Окремого корпусу жандармів [11, 137].

Нормативно-правові акти кінця XIX — початку XX ст. визначали основні завдання органів таємної поліції, розкривали їх компетенцію. Департамент поліції здійснював загальне керівництво через відомчі акти, які значно розширювали можливості місцевих жандармсько-поліцейських органів. Та попри увагу, що приділялась організаційним реформам, соціальний аспект діяльності правоохоронних органів часто залишався поза увагою центральних властей.

Зважаючи на природні інфляційні процеси, заробітна платня поліцейських, звичайно ж, зростала, проте недостатньо. Істотним фактором була вислуга. Так, для городових, залежно від вислуги, грошове утримання коливалося від 50 до 100 крб. на рік.

Найбільші виплати за вислугу років отримували філери. Зважаючи на небезпечність професії, для цієї категорії розшукових агентів передбачалася надбавка від 10 до 20 крб. за службу понад один рік. Істотним фактором було і знання іноземних мов.

Певним стимулом службової діяльності була і виплата грошових винагород за успішне виконання отриманих завдань. Зазвичай їх обсяг не перевищував 100–120 крб., у виняткових випадках — 500 крб. Важливою статтею доходів були витрати на відрядження. Добові обраховувались у розмірі 2,5–3 крб. [9, 51].

Тим не менше, впродовж усього існування Російської імперії актуальною залишалась значна плінність кадрів, що пояснювалось зростаючою небезпекою професії при незмінному грошовому забезпеченні. Нижні чини поліції, передусім філери, не мали ніяких службових прав, а їхні сім'ї не отримували пенсії у випадку втрати годувальника. Як курйоз, можемо зазначити 20 % знижку при відвіданні ними будинків розпусти. Однак зменшити плінність кадрів це, звичайно ж, не могло [9, 52].

Якими ж були види матеріального заохочення? Заробітна платня отримувалась щомісячно. Крім цього, чиновник отримував квартирні гроші, столові, роз'їзні, прогонні, фуражні. Розмір цих виплат, окрім іншого, залежав від службової старанності. Чиновники, що служили на окраїнах, отримували додаткові надбавки та доплати «на підйом і обзаведення». Департамент поліції виплачував також спеціальні відомчі грошові суми. У разі виконання чиновником відповідального доручення, часто пов'язаного з ризиком для життя, він отримував посилену доплату.

Досить різноманітні форми заохочення службової старанності поліцейських чиновників були вироблені в бюрократичній практиці XIX — початку XX ст. Це висловлена в імператорському Указі подяка («Височайше благовоління» або просто «Подяка»), що давала підставу на скорочення терміну вислуги до отримання чергового класного чину або належного за ним ордену. Практикувалось пожалування почесним званням, цінним подарунком або одноразовою грошовою виплатою.

Передбачалась і досить широка система заохочень з боку губернатора. Наприкінці XIX — початку XX ст. останній без перебільшення був господам губернії. Особливо великі права мали губернатори у тих місцевостях, на які поширювалась дія «Положення про заходи до охорони де-

ржавного порядку і суспільного спокою” від 14 серпня 1881 р. Це положення поширювалось на більшість українських губерній і давало місцевим губернаторам майже необмежені права, в тому числі у сфері заохочень правоохоронної діяльності.

Губернатор призначав і земського ісправника, котрий здійснював поліцейське управління повітом. Повіт поділявся на стани (по 3–5 на повіт) на чолі із становим приставом. У розпорядженні останнього були поліцейські урядники, які керували поліцейською охороною.

Попри нагород від імені губернського керівництва (зазвичай грошових виплат) поліцейські чиновники могли претендувати і на державну нагороду. За тогочасною шкалою соціальної значущості нагороди розміщувались наступним чином: 1) оголошення височайших подяк і благоволінь; 2) присвоєння чергових і позачергових чинів; 3) вручення орденів; 4) призначення оренд; 5) вручення цінних подарунків від імператорського імені; 6) заохочення шляхом вручення одноразових грошових виплат; 7) присвоєння звання особистого і спадкового почесного громадянства; 8) вручення медалей; 9) нагородження кафтанамі¹; 10) як окремий різновид нагороди розцінювалось зараховування в державну службу часу, проведеного за приватною роботою в урядових і громадських установах, а також часу перебування на державній службі без права на провадження в чини; 11) надання права державної служби тим особам, що таких прав не мали; 12) прийняття рішення про те, що судимість не є перешкодою до нагород та інших переваг по службі [1, 21].

Деяко осторонь цього переліку стоїть така надзвичайно приваблива нагорода, як возведення у дворянське достоїнство. Попри певне падіння престижу дворянського звання у ХХ ст., його соціальний статус залишався досить високим, до того ж він давав підстави сподіватись і на істотні матеріальні пільги.

Більшість службовців Департаменту поліції були цивільними особами, тому система їхнього морального та матеріального заохочення здійснювалась згідно з “Табеллю про ранги”. Розмір і статус того чи іншого заохочення, згідно з цим нормативним актом, значною мірою залежав від

¹ Цей анахронізм офіційно залишався чинним у системі правових норм, що регламентувала порядок нагородження чиновників та офіцерів, однак випадки практичного застосування такого виду заохочень наприкінці ХІХ — початку ХХ ст. нам невідомі.

вислуги. Передусім саме вислуга давала право на отримання дворянства. Закони, прийняті 11 червня 1845 р. та 9 грудня 1856 р., зазначали, що для отримання спадкового дворянства необхідно було дослужитись до 4-го класу цивільної служби, тобто отримати чин Дійсного статського радника (прирівнюється до військового звання “генерал-майор”). До речі, у військовій службі ця вимога стосувалась 6-го класу (полковник). Особисте ж дворянство закон давав чиновникам лише при досягненні 9-го класу.

Заохочення цього виду стосувалось лише чиновників Департаменту поліції, а не офіцерів Окремого корпусу жандармів. Адже, згідно із законодавством, останніми могли бути лише спадкові дворяни [14]. Втім, у ХХ ст. цю вимогу, зважаючи на кадровий голод, все частіше стали ігнорувати.

Згідно з ідеєю Петра І, чиновник міг стати дворянином уже при отриманні першого класного чину. Та притік у дворянство чиновників за вислугою викликав незадоволення старого і стовбового дворянства, особливо аристократії. Тому чиновницьку планку було піднято. Тепер 10–14-й класи давали лише звання почесного громадянства [5, 48].

Тривалий час поширеною була думка про те, що чин є “особливо почесним званням, великою царською милістю” [4, 5]. Відповідно чин перетворився на самостійний правовий феномен, а на потяг до чинів, як на суспільний феномен, вказували всі російські письменники, починаючи від М. Гоголя.

Отож просування по чиновницькій драбині, навіть без зайняття керівних посад, було не лише різновидом морального заохочення, а й давало досить серйозні пільги. До речі, у військовій службі співробітник Департаменту мав право розраховувати на дворянство вже з отриманням першого офіцерського чину. Тут петровські вимоги збереглися без змін. Як відомо, у підпорядкуванні цивільної організації — Департаменту поліції була військова структура — Окремий корпус жандармів. Відповідно великою була кількість чиновників, що мріяли змінити цивільний мундир на військовий.

Згідно із Законом 1856 р., затверджувались і строки вислуги чиновників, їхнє просування по драбині бюрократичної ієрархії. В Департаменті поліції, як і в цивільних установах, передбачались наступні строки вислуги для провадження в черговий чин: з 14-го в 12-й клас — 3 роки, з 12-го у 10-й — 3 роки, з 10-го у 8-й — по 3 роки, з 8-го у 5-й — по 4 роки. Строки вислуги за поданням

керівництва могли скорочуватись на один рік [2, 16]. Вищі класи “Табелі про ранги” давалися лише за розглядом імператора.

Одним із головних організаційних принципів державної служби полягав у тому, що державний службовець змушений був пройти кар’єрні сходини знизу вверх повністю, починаючи з вислуги нижчого класного чину. Це обумовлювалось як необхідністю заміщення всіх посад, так і набуттям необхідних професійних навичок. У кожному класі необхідно було прослужити певний строк (у нижчих класах він зазвичай становив 3–4 роки). За особливі заслуги по службі цей строк скорочувався, в інших випадках перехід до наступного класу був результатом зайняття відповідної вакансії.

Зважаючи на високі строки вислуги, скорочення їх терміну було досить істотним стимулом. При отриманні першого класного чину враховувались вік, освіта і походження. Потомственному дворянину для отримання чину достатньо було попрацювати у Департаменті рік, особистому – 2, а не дворянину – 12. Відповідно встановлювалось своєрідне регулювання просування по службі у вигляді “старанного і похвального виконання службових обов’язків, засвідченого керівництвом”.

Окрім позитивних моментів, пов’язаних з регулюванням службового просування чиновництва, в “Табелі про ранги” коренився і корінь зла системи матеріального забезпечення службовців поліції та стимулювання їхньої діяльності. Пільгове право поступати на державну службу надавалось дворянам. Це право виявлялось, поперше, у пільгових умовах самого вступу на службу, по-друге, у більш швидкому просуванні за рангами. Ставка на дворян враховувала не тільки значення цього класу як соціальної опори режиму, а й його більш високий освітній рівень і майнову забезпеченість. Останнє було важливим фактором, зважаючи на низьку матеріальну винагороду за державну службу, котра вважалась становим обов’язком дворянства. Існувало переконання, що залежність державного службовця від отримуваної ним матеріальної винагороди позбавляє його необхідної свободи суджень і поведінки [18, 15]. В умовах пореформеної Росії це судження виглядало відвертим анахронізмом.

“Табель про ранги” передбачала можливість вступу на державну службу і представників інших станів з отриманням відповідних класних чинів. Однак аж до кінця XIX ст. цей крок розглядався як вимушений.

У царській Росії найбільш престижною вважалася військова служба. Соціальний престиж поліцейської служби був не надто високим, навіть цивільний статус її чиновників значущості їй не додавав. Однак у зв’язку з тим, що в цивільній службі посад було більше, ніж у воєнній, набагато більше було і вакансій, а тому і швидшим було просування по службі. З часом і мінімум вислуги років став розглядатись як максимум, що давав право на зайняття посади більш високого класу. Певним фактом стимулювання службової діяльності було підвищення в класі із залишенням на попередній посаді при відсутності вакансій. Таким чином, клас як ранг посади перетворився в самостійний правовий феномен – ранг без посади, що отримав назву класного чину.

На початку XX ст. отримання чину більш високого класу, ніж це давав клас фактично займаної посади, став у поліцейській службі звичним явищем. На підставі цього було розроблено ще один стимулюючий фактор. Згідно із законом, той, хто отримав наступний клас, ставав кандидатом на посаду, що йому відповідала. З кількох претендентів старшим вважався той, хто раніше отримав цей клас. Останньому надавалось надзвичайне значення. Особливо яскраво це виявлялось у військових колах.

Траплялись і випадки зворотного варіанта – призначення на посаду більш високого класу, ніж чин. Певного поширення це явище набуло у роки Першої російської революції, коли престиж поліцейської служби (причому не тільки в загальній, а й у жандармській поліції) знизився до мінімуму, ставши ще й небезпечним для життя. Тому на посаду вищих класів доводилось призначати людей, що не встигли вислужити відповідні чини. Зростання в чинах при цьому, як правило, прискорювалось. Істотним було уточнення, що службовець, призначений на посаду, клас якої був вищим, ніж клас його чину, мав право лише на “почесті” за посадою, однак не отримував тих переваг, що були прямо пов’язані із класом чину, наприклад дворянство [8, 180].

Статус особистого дворянства, створений якраз спеціально для таких випадків, мав на меті стримати і сповільнити поповнення рядів спадкового дворянства за рахунок колишніх не дворян. Звідси і клас, що давав право на спадкове і особисте дворянство, постійно підвищувався. Так, 1 серпня 1898 р. були введені нові обмеження. Чин 4-го класу став даватись лише після 5 років перебування в попередньому чині і перебування на посаді не нижче 5-го класу. А 2 серпня

1900 р. до цього було додано ще одну умову — загальний строк служби в класних чинах мав бути не менше 20 років [18, 19].

Окрім старшинства рангів по кожному роду служби, як вже згадувалось, встановлювалось старшинство військової служби над цивільною і придворною. Це було істотним фактором у випадках, коли реалізовувались права, що випливали із законодавства про державну службу, особливо права на зайняття посади. Цей принцип був обов'язковим і в усіх без винятку офіційних урочистих церемоніях. Зазначене положення відіграло певну позитивну роль у комплектуванні штатів органів загальної поліції. Значна частина офіцерства полишала військову службу і йшла в поліцію, сподіваючись зробити кар'єру. Зворотним боком цієї медалі було те, що чимало осіб, котрі перейшли з військової на поліцейську службу, були просто невдахами.

Принцип старшинства поширювався також на жінок і дочок чиновників. У цьому випадку істотним моральним фактором були і ордени, що давали право на вищі привілеї, ніж належні за чином.

Провадження в чини встановлювалось: “1. Взагалі за старанне і похвальне здійснення службових обов'язків. 2. За відзнаки, що відображались в якихось особливих відзнаках або справах, здійснених на користь служби або таких, що доводили особливі досягнення чиновника” [2, 10].

Щодо строків вислуги зазначалось, що вислуга років без заохочення керівництва не давала право на кар'єрний ріст. Як не дивно, але закон зазначав, що раніше передбаченого терміну провадження в наступний чин не допускається. Недопустимим вважалось і порушення порядку черговості.

Втім, винятки з цього правила наприкінці XIX — початку XX ст. все ж були. Так, у 1906 р. П. Столипін був призначений міністром внутрішніх справ і головою Ради Міністрів, будучи в чині 4-го класу. Звичайно, невдовзі він отримав і 3-й, і 2-й класи. Як абсолютний виняток, розцінював своє зростання С. Вітте, котрий, перебуваючи на приватній службі та маючи чин 9-го класу, відразу очолив Департамент, отримавши чин 4-го класу.

У тогочасному законодавстві зазначалось, що чиновники, котрі перебувають під слідством і судом, вилучаються із загального права на провадження в чини до закінчення суду. Однак у випадку виправдання продовжують службове зростання на загальних підставах.

Щодо порядку старшинства досить істотним було уточнення про те, що особи, представлені до наступного чину за відзнаку, отримують чин без огляду на правила старшинства або на пільгових умовах [2, 10]. Істотним фактором контролю за підлеглими було те, що при визначенні старшинства звертали увагу не тільки на вислугу років, а й на підтвердження керівництва. Чиновники, котрі у свій час не надавали відповідного підтвердження, отримували старшинство в чинах лише з часу подання цього документа.

Чиновники отримували чини відповідно до класів займаної посади і не могли отримувати підвищення вище одного чину займаної посади. Чиновник, який займав посаду одним класом нижчу свого чину, не міг отримати наступний, інакше як за умови зміни посади. Не допускалось навіть і за видатні заслуги представляти до чину, котрий був вищим займаної посади більше як на один клас. Однак ця поправка стосувалась цивільної служби взагалі. Для чиновників окремих відомств було зроблено виняток. Однак цей дозвіл стосувався лише провадження в чини до статського радника включно [2, 13].

Чиновники, які займали посаду в кількох місцях, представлялись до наступного чину по вищій по класу посаді, а у випадку рівнозначності посад — по тому місцю, де вони раніше поступили на службу. Це уточнення було важливим для працівників так званих “чорних кабінетів”, котрі рахувались одночасно за двома відомствами. Причому основною установою для них вважалось Міністерство внутрішніх справ, а до поштового відомства вони вважались відрядженими. Таке уточнення давало можливість легально вивести службовців за межі кримінальної відповідальності, передбаченої за проникнення в чужу кореспонденцію.

При представленні службовців до провадження в чин за відзнаку керівництво одночасно мусило виходити з клопотанням про призначення нагороджуваним старшинства в чинах із дотриманням наступних правил: “1. Клопотання про призначення повного старшинства по строках за відзнаку допускалось лише в тих випадках, коли особи, що отримали чини, між строком вислуги і часом пожалування не отримали іншої нагороди; у разі їхнього нагородження давалось старшинство не більше одного року. 2. У цьому випадку призначення старшинства обов'язковим не вважалось і залишалось на розгляд керівництва”. Таку відзнаку отримували ті, “хто за своєю діяльністю, старанністю і відмінними здібностями

приносять істинну користь службі, звертають на себе особливу увагу” [2, 12].

Із системи заохочень випадали службовці, котрі не мали класного чину. Така нагорода, як представлення до чину, для них передбачена не була, тому чин вони отримували лише за вислугу років. Була категорія осіб, котрі поступали на службу без права провадження в чини. Указом від 28 грудня 1879 р. для них було передбачено, що вони могли отримати перший класний чин, якщо прослужили на посаді не менше 10 років.

Особи, котрі були нагороджені дворянським званням, подальшу вислугу років отримували за новим дворянським званням. Пільги для провадження в перший класний чин були передбачені для осіб, що закінчили гімназію або прирівняли до них навчальні заклади [2, 16].

При представленні за відзнаки до чину, що був вищим статського радника, необхідно було, щоб особа прослужила у цьому чині не менше 5 років, займала посаду не нижчу від 5-го класу і не менше 20 років прослужила в класних чинах.

Для залучення на службу досвічених кандидатів були передбачені пільги при їхньому вступі на посаду та у службовому просуванні. Досить швидко могли отримати перший класний чин особи, що закінчили гімназію та реальне училища. Ті ж особи, що пройшли курс наук, однак не мали відповідного свідоцтва, здавали відповідний іспит. Досить серйозні пільги на початку служби мали випускники вищих навчальних закладів. У Російській імперії для осіб, які закінчили вузи без захисту випускної кваліфікаційної роботи, було введено термін “дійсний студент”. Така особа в “Табелі про ранги” прирівнювалась до чиновника 12-го класу [3].

Важливою особливістю зростання в чинах офіцерів Окремого корпусу жандармів був той факт, що чисельність всіх офіцерських чинів лімітувалась штатними розписами, а тому провадження в наступний чин здійснювалось не тільки за вислугою років, а й за наявності вакансій.

Головною особливістю і характерною рисою російських жандармів була та обставина, що вони створювались в системі військового міністерства і весь час підтримували з ним міцний зв'язок. При цьому жандарми переважно виконували функції, притаманні цивільним органам державної влади. Фактично жандарми були військовими на цивільній службі. З цього впливали і всі особливості їхнього соціального захисту, у тому числі матеріального і морального заохочення.

Однак тут ми мусимо зазначити, що специфіка російського законодавства дозволяла підзаконним актам стояти вище законів, йти врозріз із загальноприйнятими нормами [15, 8]. Відповідно до вимог підзаконних актів матеріальне забезпечення військовослужбовців Департаменту поліції, тобто чинів Окремого корпусу поліції, було значно кращим, ніж у чиновників та інших військовослужбовців. Але стимулювання їхньої службової діяльності було таким самим, як і в інших чиновників. На цьому тлі різко вирізняються співробітники “охранок”. Зважаючи на екстремальні умови, в яких їм доводилось працювати, законодавець встановив, що до чергових і позачергових чинів і орденів офіцери цих підрозділів мають представлятися поза всякими правилами. Цей указ носив гриф “Таємно”. Однак неофіційно він став відомим у широких департаментських колах, стимулюючи надзвичайне зростання бажаючих перевестись до цих підрозділів і задрість тих, кому це не вдалося. А правила справді не дотримувались ніякі. Так, відомий М. Герасимов за 5 років служби в охранці у мирний час виріс з ротмістра до генерал-майора, отримавши всі належні йому за чином ордени до Станіслава I ступеня включно.

Із системою чинів, хоча і не надто жорстко, було пов'язано пожалування різного роду почесних звань, передусім зумовлених близькістю їх носіїв до Двору. Втім, це стосувалося лише вищих представників Департаменту поліції. В усякому випадку нами поки що не знайдено інформації про присвоєння, скажімо, чинам нижче 5-го класу звання статс-секретаря. Цей зв'язок був двостороннім. Звання могло даватися лише власникам чинів певних класів, водночас отримання звання прискорювало просування по класах у “Табелі про ранги”. Коли відомий жандармський підполковник Г. П. Судейкін отримав почесне звання флігель-ад'ютанта, в Департаменті поліції відкрито стали говорити про швидке отримання ним позачергового генеральського чину. І справді, невдовзі той став віце-директором Департаменту поліції, тобто зайняв генеральську посаду. І лише передчасна смерть завадила його подальшій стрімкій кар'єрі жандарма.

Вкрай рідкісним способом заохочення було додавання приставок до прізвищ або зміни прізвища. Переважна більшість таких випадків у царській Росії стосувалась військових, інколи вчених. Інші поодинокі випадки такого стимулювання стосувались якраз діяльності Департаменту поліції. Однак відомі нам випадки стосувались

30–60-х років XIX ст. Так, приставку до прізвища отримав Шервуд-Вірний, котрий викрив діяльність декабристів і в подальшому досяг значних успіхів у боротьбі з революційним рухом. Доповнення до прізвища Костромський і дворянство отримав селянин О. Комісаров за врятування у 1866 р. Олександра II.

Досить поширеним видом заохочення були нагороди орденами та медалями. За винятком орденів св. Георгія і Володимира, нагородження якими проводилось за конкретні здобутки, всі інші давались за цивільну та військову службу в порядку їх старшинства. Нагороджені орденами, починаючи з Володимира 3-го ступеня, отримували право спадкового дворянства. Орден Володимира 4-го ступеня давав особисте дворянство і спадкове почесне громадянство. Ми не згадуємо тут про пільги, пов'язані з нагородженням орденом святого Георгія, оскільки не маємо даних про нагородження цією виключно бойовою нагородою поліцейських чиновників. Втім, ми знайшли дані про нагородження іншою георгіївською відзнакою — георгіївськими хрестами та медалями нижчих поліцейських чинів у роки Першої світової війни [17]. До 1913 р. ці нагороди орденами не вважались. Та й пізніше їх статус орденським не був. Однак повні кавалери мали право на безкоштовне навчання своїх дітей. Були також грошові й моральні пільги. Особистих дворян також нагороджували орденами св. Анни та Станіслава 2-го і 3-го ступенів.

Особливо часто поліцейських чиновників нагороджували орденом Анни 3-го ступеня: за бездоганну службу на посаді, не нижчій 8-го класу, впродовж 12 років, та за бездоганну службу дрібного чиновника строком понад 40 років.

За виняткові заслуги чиновників та офіцерів Департаменту поліції могли нагороджувати орденом св. Володимира. Зазначалось, що орден вручає імператор за заслуги йому особисто відомі. Причому нагороджувались як службовці, так і особи, що не перебували на дійсній державній службі. До 1906 р. на цей орден не могли розраховувати особи колишніх податкових станів, а з часу Першої російської революції він став ще більш демократичним.

Найнижча ступінь ордена св. Володимира давалась за виконання завдання, пов'язаного з ризиком для життя, або важливого досягнення у справі захисту держави. Наприклад, за припинення масових заворушень “одними розумними умовляннями, не вдаючись до жодних інших заходів” [6, 696–697]. Такого роду нагороду отримав

чиновник Департаменту, що вдосконалив систему перлюстрації. Така відзнака увійшла в легенди поліцейського середовища царської Росії. Орден св. Володимира 3-го ступеня отримав начальник Санкт-Петербурзького карного розшуку за успішне провадження і розкриття справи злочинної організації, що здійснювала злочини у справі фальшивомонетництва і загрожувала своєю діяльністю підірвати стабільність імперії [10].

Окрім того, за особливі заслуги для кавалерів ордена святого Володимира встановлювались пенсії. Втім, у подальшому виділених коштів стало не вистачати, тому пенсійні виплати стали здійснюватись у порядку черги [7, 47–48].

З кожного нагородженого брався одноразовий грошовий внесок, котрий на початку XX ст. становив: для кавалерів 1-го ступеня — 450 крб., 2-го — 225, 3-го — 45, 4-го — 40 крб. Нагороджені орденом за 25–35-літню службу за особливі заслуги від виплати звільнялись. До речі, з цих внесків формувався капітал, що використовувався на благодійні потреби. Після смерті одруженого кавалера, що отримував пенсію за орденом, його вдова могла нею користуватись ще рік після смерті чоловіка.

На всіх публічних заходах кавалери нижніх ступенів мали право займати місце поряд із персонами 6-го класу, якщо у них не було більш високого чину. Крім того, нагородження орденом св. Володимира зменшувало 3 роки до вислуги.

Для того щоб привабити осіб на службу в райони з особливо важким кліматом, передбачались пільги на нагородження цим орденом. Скажімо, тим особам, котрі послужили 9 років у даній місцевості, за що були нагороджені орденом св. Анни 3-го ступеня, і прослуживши стільки ж, знову претендували на цей орден. Таку ж нагороду вручали особам, які згідно із статутом отримали орден св. Анни 3-го ступеня за успішне провадження надмірно запущених справ і знову здійснили подібну відзнаку.

Як уже зазначалось, орден св. Анни вручався за приведення в порядок запущеного діловодства. Нагороджували ним і за особливо успішне розслідування важкої кримінальної справи, обвинуваченими по якій проходила група осіб (в сучасній термінології — припинення діяльності ОЗГ чи ОЗУ), в результаті чого державі повернено значні кошти у розмірі не менше 30 тис. крб. Височайшими указами 5 жовтня 1906 р. усувались також обмеження на нагородження, що стосувались колишніх податних станів [6, 697].

Орден св. Анни можна було отримати і за вислугу років за умови бездоганної служби. Для цього варто було прослужити безперервно 12 років на одній посаді не менше чину 8-го класу. Ще одним видом заохочення було скорочення терміну представлення до державної нагороди. Найменший строк між нагородами був трирічний. Не вважалось перешкодою для представлення до нагород раніше зазначених термінів: оголошення височайшого благовоління і подяки, чину за вислугою років, ордену за статутом, продовження оренди без збільшення її розміру, подарунки і одноразові грошові виплати [2, 17]. Для осіб, що отримали іменне Височайше благовоління, цей термін знижували на один рік [16, 459].

По за отриманням порядку старшинства дозволялось нагороджувати осіб орденом св. Станіслава 2-го ступеня, якщо особа вже мала орден Георгія 4-го ступеня. В окремих випадках цей орден отримували навіть ті чини, що раніше нагороджувались георгіївськими хрестами. Так було із жандармським ротмістром Кульчицьким, батьком відомого радянського поета. Усі ці уточнення стосуються лише офіцерського складу.

Як окреме заохочення розцінювалось нагородження старшим орденом. Це допускалось у випадках, коли особа займала посаду і перебувала в чинах колезького радника. Її могли нагородити орденом св. Анни 3-го ступеня. Статський радник міг претендувати на орден св. Станіслава або орден св. Анни 2-го ступеня. Особи, які займали посади 5-го класу і перебували в чині дійсного статського радника, могли розраховувати і на орден св. Володимира 4-го ступеня. На такий же орден могли розраховувати і особи класом нижче [2].

За видатні заслуги, окрім скорочення трирічного терміну між нагородами, допускалось нагородження через один орден до Володимира 3-го ступеня включно. Хоча не допускалось одночасне нагородження двома орденами і нагородження однієї і тієї ж особи двічі за 5 років. Це уточнення не стосувалось чинів охоранки.

Хоча ордени формально і не були прирівняні до "Табеля про ранги", в орденських статутах пояснювалось місце кавалерів серед чиновних осіб під час офіційних та урочистих церемоній. Орден найвищого гатунку були привілеєм вищих кіл імперії. Кавалери ж ордену св. Володимира 3-го та 4-го ступенів розцінювались нарівні з особами 6-го класу (якщо вони не мали більш високого чину). Винятковою за своїм значенням нагородою був орден св. Георгія. Але випадків нагороди ним поліцейських чиновників нам не відомі.

Можливість отримання ордену пов'язувалась також з класом чину нагороджуваного. Орден св. Анни 1-го ступеня вручався чинам не нижче 4-го класу, ордени св. Станіслава 1-го і св. Володимира 3-го ступеня — особам не нижче 6-го класу. У жандармському відомстві орден св. Володимира 3-го ступеня пов'язувався із полковницьким званням. Орден св. Станіслава та орден св. Анни 1-го ступеня були генеральськими нагородами. Воднораз нагородження орденом зазвичай скорочувало строк вислуги наступного чину.

Значне збільшення кількості чиновників обумовило і загальну кількість нагороджень орденами. Це викликало певне занепокоєння, зважаючи на можливість кавалерів орденів отримання дворянства. Тому ордени нижчі від Володимира 4-го ступеня, на відміну від практики початку та середини XIX ст., стали давати право претендувати лише на особисте дворянство. Натомість було збільшено видачу цінних подарунків у вигляді табакерок, перснів з портретами імператора.

Взагалі, до початку XX ст. потомствене дворянство легше, а тому і частіше отримувалося саме за орденом, а не за чином. Для отримання ордену св. Володимира 4-го ступеня потрібно було займати посаду не нижче 7-го класу, знаходитись в чині цього ж класу і мати 35 років бездоганної служби. Чин же дійсного статського радника, котрий давав спадкове дворянство цивільним, у тому числі поліцейським чиновникам, могли мати лише ті, хто займав генеральську посаду 5-го класу і вище. Тому з 28 травня 1900 р. спадкове дворянство почало даватись лише за орденом св. Володимира 3-го ступеня [18, 211]. Відповідно присвоєння дворянства окремим указом, незалежно від займаної посади, було ще одним стимулом службової діяльності.

При оцінюванні престижу орденські знаки давали можливість більш точно судити про ранг чиновника та його службові перспективи. У цьому плані можна згадати відоме оповідання А. Чехова "Товстий і тонкий".

Стосовно нагороджень орденами варто зазначити, що особи, котрі згідно зі своєю освітою набули права на отримання класного чину при вступі на державну службу, нагороджувались орденами і до затвердження в чині, нарівні з особами, що вже мали чини.

Нагородження орденами, окрім того, що дані про них вносились в послужний список, давало пільги у набутті особистого і спадкового дворянства, передбачало і низку інших пільг. Передусім це стосувалось жандармських та армійських офі-

церів. Так, якщо особа полишала службу і через певні проступки позбавлялась права на носіння мундиру, то у разі наявності у неї орденів вона мала право носити мундир за умови зайняття посад поліцейського ісправника або його помічника [2, 20]. Це був істотний фактор, що дозволяв залучати на службу в поліцію заслужених офіцерів. Нагородження орденами давало і пільги у набутті спадкового дворянства. Особи, нагороджені орденами, могли претендувати на орденську пенсію. Градація пенсій виглядала таким чином:

- орден св. Станіслава від 3-го до 1-го ступеня — 86–143 крб.;
- орден св. Анни від 4-го до 1-го ступеня — 50–350 крб.;
- орден св. Володимира від 4-го до 1-го ступеня — 100–600 крб.;
- орден св. О. Невського — 700 крб.;
- орден св. А. Первозванного — 1000 крб.

З невідомих нам причин не виплачувалась пенсія за орден Білого Орла [2, 22].

Окрім моральних переваг, капітул орденів за свій рахунок утримував дітей кавалерів орденів святих Георгія і Володимира та окремих ступенів св. Анни і Станіслава. Було зроблено і перелік навчальних закладів, в яких могли безкоштовно навчатись діти зазначених кавалерів, зважаючи на розмір їхніх доходів [2, 24].

Як відомо, в законодавстві Російської імперії обумовлювався той факт, що особам нижчого звання ордени не вручались. Ця категорія могла розраховувати лише на медалі. Відповідно чиновники та офіцери медалями не нагороджувались. Для уточнення градації у поліцейському відомстві законодавець уточнив, що “околоточні, портові і поліцейські наглядачі, що мають класні чини, медалями не нагороджуються” [6, 700].

Нагородження медалями здійснювалось у наступній послідовності: нагрудні срібні — на Анненській стрічці, золоті — на Станіславівській, золоті — на Анненській; шийні срібні — на Станіславівській, срібні — на Анненській, срібні — на Володимирській, срібні на Олександрівській, у такому ж порядку і золоті. Найвищою була шийна золота медаль на андріївській стрічці. Деякі відмінності були у нагородженні медаллю “За спасание погибавших”. Якщо особа здійснила подвиг, що не підходив під статус більш високої нагороди, вона отримувала права носіння банту на стрічці [2, 37–38].

Досить часто нижні чини Департаменту удостоювались медалі “За усердие”. Це була військова нагорода, що давалась як за досягнення по

службовій діяльності, так і за вислугу років. Порядок нагородження було встановлено у 1896 р. Першою видавалась медаль на стрічці ордену св. Станіслава (за чотири роки понад строкової служби). Далі йшли медалі на Анненській і Олександрівській стрічках. Після цього здійснювалось нагородження трьома видами шийних медалей. В поліції, на відміну від збройних сил, нагородження такого роду відзнакою давало підстави розраховувати і на певне доповнення до пенсії.

Такими золотими і срібними медалями для носіння на шії могли нагороджуватись околоточні, портові і поліцейські наглядачі, городові, поліцейські урядники, земські і поліцейські стражники, нижні чини портових і річкових поліцій та поліцейських команд. Золота медаль — на Володимирській (надзвичайно престижній), а срібна — на Анненській стрічках. Такі нагороди вручались за виняткові здобутки. Неофіційно такі нагороди громадськість розцінювала як поліцейський аналог георгіївської медалі.

До срібної медалі представлялись поліцейські, які прослужили на цій посаді 10–15 років (для брандмейстерів — 5 років) і вже мали медаль “За бездоганну службу в поліції”.

Право на отримання срібної медалі на Анненській стрічці з написом “За бездоганну службу в поліції” для носіння на грудях жалувалось тим нижнім чинам і поліцейським урядникам, котрі, прослуживши не менше 5 років, погоджувались продовжити службу. За відзнаки ж по службі чини повітової поліцейської стражі нагороджувались медалями у встановленому порядку [6, 699].

Після проходження служби ще впродовж 5 років поліцейський отримував право носити медаль і після звільнення зі служби. Той, хто залишав службу раніше вказаного терміну, був зобов’язаний здати нагороду керівництву. З цього приводу в “Правилах про нагородження медалями осіб, що служать в поліції і пожежних командах” зазначалось, що всі без винятку поліцейські нижні чини можуть удостоюватись нагородження медаллю як з правом носіння на службі, так із залишенням нагороди, лише при дотриманні продовження безперервної для цього вислуги.

До речі, соціальний престиж цієї нагороди, попри всього лиш Анненську стрічку, був досить високим, оскільки закон їх видачу покладав на Капітул Орденів [12, 78]. Тобто на відміну від інших, що давались за вислугою років, або, як ми їх зараз називаємо, “піщаних” медалей, ця прирівнювалась до державних нагород.

Представляли до нагороди керівники поліції, котрі готували відповідні подання губернаторам і градоначальникам. Ті, у свою чергу, перевіряли відповідність подання чинному законодавству і те, чи гідний представлений до нагороди, після чого готували для Капітулу Орденів іменні списки нагороджуваних. В особливих винятках медаллю нагороджувались без огляду на строк служби. В цих випадках вручалась медаль на Олександрівській та Станіславській стрічках.

До нагород не представлялись особи, що перебували під судом і слідством, притягнені до відповідальності, а також ті, що були понижені в посаді. При пожалуванні золотої медалі срібну не знімали, а також носили на шії нижче її [6, 700]. Це досить важливе уточнення, оскільки, згідно з правилами нагородження у Російській імперії, при врученні державної нагороди вищого ступеня нижча ступінь не носилась. Виняток було зроблено лише для георгіївських нагород і в окремих випадках для ордена св. Володимира. Отож, це уточнення вказує на надзвичайно високий престиж зазначених медалей.

Таким чином, попри серйозні недоліки, в Російській імперії існувала досить струнка система морального і матеріального заохочення особового складу правоохоронних органів. Певною мірою ми можемо її розглядати і як складову соціального захисту правоохоронців. Окремі положення дореволюційного законодавства у цій сфері знайшли застосування і в радянські часи.

Література

1. Блосфельдт Г. Правила об испрошении Высочайших наград на основании именных указов 1 августа 1898 г. и августа 1900 г. со всеми дополнениями и узаконениями по 1 октября 1910 г. — СПб., 1910.

У царській Росії було розроблено досить струнку систему матеріальних і моральних стимулів праці. Попри недостатнє грошове утримання, вона дозволяла підтримувати високий соціальний статус державного службовця в цілому і у правоохоронних органах зокрема.

В царской России существовала стройная система материального и морально-стимулирования труда. Невзирая на недостаточность заработной платы, она позволяла поддерживать высокий социальный статус государственного служащего в целом и в правоохранительной системе в частности.

In tsar Russia existed certain system of financial and moral stimulation of activity. So, the salary was small the system allowed to keep high social level of state serviceman in general and law keepi system in particular.

2. Важнейшие узаконения о поступлении на государственную службу, производстве в первый классный чин, награждении орденами и медалями, приобретении дворянства и почетного гражданства / Сост. А. Н. Вандер, по позднейшим узаконениям проверил и дополнил Н. П. Двигудский. — СПб., 1904.

3. Волков Н. Правила поступления на должность. — СПб., 1913.

4. Евреинов В. А. Гражданское чиновничество в России: Ист. очерк. — СПб., 1887.

5. Ерошкин Н. П. Самодержавие накануне краха. — М.: Просвещение, 1975.

6. Законы о полиции / Сост. Н. Волков. — М., 1910.

7. Исторический очерк Российских Орденов и сборник основных Орденских статут. — СПб., 1891.

8. Коренин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1904 гг.: Состав, численность, корпоративная организация. — М.: Наука, 1959.

9. Молчанов В. Життєвий рівень міського населення Правобережної України (1900–1914 рр.). — К., 2005.

10. "Охранка": Воспоминания руководителей охранных отделений: В 2 т. — М.: Новое лит. обозрение, 2004.

11. Петров А. В. Проблемы организации общей полиции в Российской империи в начале XX века // Вестн. ОГУ. — 2004. — № 3. — С. 135–138.

12. Правила о награждении медалями лиц, служащих в полиции и пожарных командах. — М., 1910.

13. Рубцов С. Н. История российской полиции. — Иркутск, 1998.

14. Спиридович А. Записки жандарма. — М., 1991.

15. Стомилюк Л. В. Борьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1914 рр.): Автореф. ... канд. іст. наук. — К., 2007.

16. Учреждение орденов и других знаков отличия. — СПб., 1908.

17. ЦДІА України у м. Києві. — Ф. 1335. — Оп. 3. — Спр. 222.

18. Шепелев Л. Е. Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. — Л.: Наука, 1991.

Надійшла 17 вересня 2009 р.